

Biuletyn Historii Sztuki
LXXXIV:2022, nr 2
ISSN 0006-3967
e-ISSN 2719-4612

KATARZYNA CHRUDZIMSKA-UHERA

Warszawa, Instytut Historii Sztuki UKSW

<https://orcid.org/0000-0001-6283-4682>

Praktyczny podręcznik dla inwentaryzatorów dziedzictwa polskiego (nie tylko) poza granicami kraju

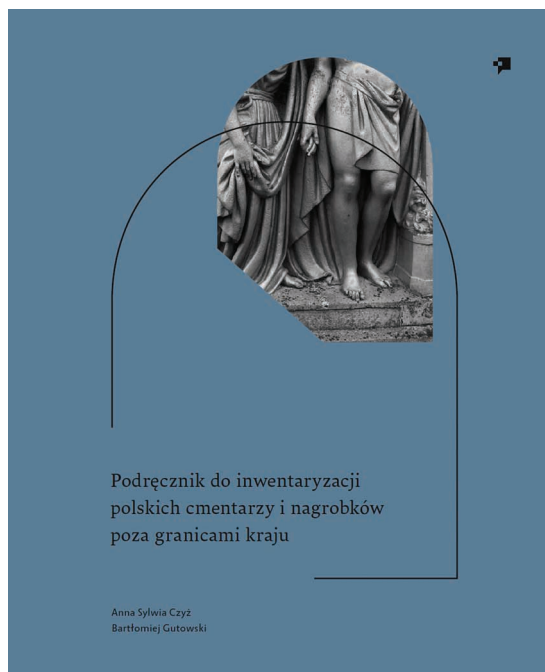
Anna Sylwia Czyż, Bartłomiej Gutowski, *Podręcznik do inwentaryzacji polskich cmentarzy i nagrobków poza granicami kraju*, Narodowy Instytut Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą POLONIKA, Warszawa 2021, ISBN: 978-83-66172-30-2, ss. 210, il. 83, tabl. XXIV

Badania nad materialnym dziedzictwem polskim poza wschodnimi granicami kraju prowadzone są przez liczne polskie instytucje i osoby prywatne. Rozwój prac nabrał tempa po 1989 r. Wraz z przemianami politycznymi w Europie Środkowo-Wschodniej pojawiły się możliwości swobodniejszego przemieszczania się, dostępu do zasobów bibliotecznych i archiwalnych. Na początku lat 90. XX w. w kilku ośrodkach naukowych w Polsce podjęte zostały badania prowadzone na obszarze dzisiejszej Litwy, Ukrainy i Białorusi. Rozpoczęto wówczas prace o charakterze badań podstawowych, polegające przede wszystkim na szczegółowej inwentaryzacji obiektów. Działania te, ze względu na skalę zachowanego materiału oraz jego historyczną i artystyczną wartość, kontynuowane są do dziś, a ich sukcesywnie publikowane wyniki stanowią podstawę dalszych analiz naukowych i popularyzatorskich, a także działań konserwatorskich, niejednokrotnie ratujących zapomniane, ginące obiekty.

Zainicjowanie badań nad dziedzictwem artystycznym ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej przypisać należy Krakowowi, gdzie na początku lat 90. pod egidą Jana K. Ostrowskiego rozpoczęła działanie grupa badaczy ze środowiska historyków sztuki związanych z Wawelem i Instytutem Historii Sztuki UJ. Historię badań tego ośrodka przed kilku laty opisał jej aktywny uczestnik – Andrzej Betlej¹. Nie wchodząc więc w szczegółowe relacje, przypomnieć warto, że wyniki rozpoczętych wówczas prac

¹ Andrzej BETLEJ, „Badania nad dziedzictwem artystycznym ziem wschodnich Rzeczypospolitej (po r. 1945)”, *Rocznik Historii Sztuki* 37 (2012), s. 83–91.

² Betlej wymienia prace i dysertacje: Piotra Krasnego, Andrzeja Betleja, Józefa Skrabskiego, Joanny Wolańskiej,

dokumentacyjnych publikowane są do dziś przez Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie w kolejnych tomach *Materiałów do dziejów sztuki sakralnej na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej*, a także w formie syntetycznych opracowań monograficznych² oraz badań z zakresu edycji treści inskrypcji i znaków herbowych³.

Anety Gluzińskiej (Borowik), Tomasza Zauchy, Rafała Nestorowa (ibid., s. 85).

³ Wyniki prac badawczych publikowane są w serii *Pomniki epigrafiki i heraldyki dawnej Rzeczypospolitej na Ukrainie* redagowanej przez Wojciecha Drelicharza, wydawanej od

Zbliżone działania podjęły równolegle kolejne ośrodki naukowe w Polsce, wśród nich warszawski Instytut Sztuki PAN, gdzie zespół pracowników naukowych Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce, początkowo kierowany przez prof. Marię Kałamajską-Saeed, włączył się w prace nad inwentarzem zabytków sakralnych i wsparł edycję kolejnych tomów monumentalnej serii krakowskiej⁴. Specjalnością i wyróżnikiem kolejnego ośrodka – Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, stały się natomiast prace inwentaryzacyjne na polskich cmentarzach, skupione na kaplicach, grobowcach i nagrobkach z inskrypcjami zapisanymi alfabetem łacińskim przed 1945 r.⁵ Działania te zapoczątkowane zostały w 1998 r. w ramach współpracy podjętej przez Koło Naukowe Studentów Historii Sztuki UKSW (dawnej ATK) ze Stowarzyszeniem „Wspólnota Polska” oraz Ministerstwem Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Obecnie są kontynuowane przy wsparciu Narodowego Instytutu Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą POLONIKA. Zespoły pracowników naukowych, studentów i absolwentów Instytutu⁶ prowadzą działania na zachodniej Ukrainie, w okolicach Kamieńca Podolskie-

go (1998–1999) oraz w dawnych powiatach województwa tarnopolskiego: borszczowskim (1999–2000), czortkowskim (2001–2006), zaleszczyckim (2005), buczackim (2006–2007), kopyczyńskim (2008–2009), trembowelskim (2010–2012), tarnopolskim (2016–2018) i zbarawskim (2018–2019). Wyniki badań są publikowane w serii katalogów⁷, a od 2016 r. są zebrane w internetowej bazie dostępnej dla każdego zainteresowanego⁸, której towarzyszą książkowe opracowania problemowe⁹. Osobno wspomnieć należy prace dokumentacyjne prowadzone w latach 2013–2016 na cmentarzu Na Rossie w Wilnie we współpracy z Litewskim Uniwersytetem Edukologicznym (obecnie Akademią Edukacji Uniwersytetu Witolda Wielkiego) w ramach grantu NPRH. Efektem tego projektu jest obszerna internetowa baza danych oraz dostępna w dwóch wersjach językowych (polskiej i litewskiej) publikacja monograficzna, w której została uwzględniona historia miejsca, ocena wartości artystycznej obiektów, kompozycja przestrzenna cmentarza wraz z analizą szaty roślinnej¹⁰. Na marginesie wyjazdów inwentaryzacyjnych cmentarzy prowadzono badania nad urbanistyką takich miast, jak Brzeżany, Skała nad Zbruczem i Kamie-

2005 r. przez Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego „Societas Vistulana” w Krakowie. Dodać należy, że badania terenowe podjęli także pracownicy krakowskiej Politechniki; zob. BETLEJ, „Badania nad dziedzictwem artystycznym ziem wschodnich Rzeczypospolitej”, s. 87. ⁴ Na temat badań w IS PAN zob. Jerzy KOWALCZYK, „Badania Instytutu Sztuki PAN nad sztuką ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Ostatnie dziesięć lat współpracy międzynarodowej”, *Biuletyn Historii Sztuki* 61, nr 1-2 (1999), s. 243–258. W badaniach tych aktualnie uczestniczą m.in.: Dorota Piramidowicz, Anna Oleńska, Katarzyna Kolendo-Korczakowa, Katarzyna Uchowicz, Piotr Jamski, Zbigniew Michalczyk i Marcin Zgliński.

⁵ Wspomnieć należy również badania nad historią i kulturą polskich Ormian, prowadzone przez wiele lat w IHS UKSW przez prof. Waldemara Delugę.

⁶ W pierwszych wyjazdach inwentaryzacyjnych na Ukrainę uczestniczyli: ks. Michał Janocha, Katarzyna Chrudzimska-Uhera i Marta Wiraszka. Od 2005 r. pracami kierują Anna S. Czyż i Bartłomiej Gutowski.

⁷ Anna S. CZYŻ, Bartłomiej GUTOWSKI, Piotr JANOWCZYK, *Cmentarze powiatu borszczowskiego* (Warszawa: Stowarzyszenie „Wspólnota Polska” Ośrodek do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju w Warszawie, 2004); Anna S. CZYŻ, Bartłomiej GUTOWSKI, Agnieszka SKRODZKA, Karolina VYŠATA, Anna ZDZIEBORSKA, *Cmentarze powiatu czortkowskiego* (Warszawa: Stowarzyszenie „Wspólnota Polska” Ośrodek do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju w Warszawie, 2008); Anna S. CZYŻ, Bartłomiej GUTOWSKI, *Cmentarz miejski w Buczaczu* (Warszawa: Stowarzysze-

nie „Wspólnota Polska” Ośrodek do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju w Warszawie, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Departament Dziedzictwa Narodowego, 2009); *Cmentarze dawnego powiatu buczackiego*, red. Anna S. CZYŻ, Bartłomiej GUTOWSKI (Warszawa: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Departament Dziedzictwa Kulturowego za Granicą i Strat Wojennych, 2017); *Cmentarze dawnego powiatu zaleszczyckiego. Kaplice, grobowce i nagrobki z inskrypcjami zapisanymi w alfabecie łacińskim (1790–1945)*, red. Anna S. CZYŻ, Bartłomiej GUTOWSKI (Warszawa: Instytut Historii Sztuki Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego; Wydawnictwa Drugie, 2016).

⁸ <http://cmentarzetarnopolskie.sztuka.edu.pl>.

⁹ *Cmentarze dawnego powiatu tarnopolskiego. Kaplice, grobowce i nagrobki z inskrypcjami zapisanymi w alfabecie łacińskim (1800–1945)*, red. Anna S. CZYŻ, Bartłomiej GUTOWSKI, t. 1 (Warszawa: Fundacja Świętokrzyska Góry Historii, Instytut Historii Sztuki Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, 2019); t. 2 (Kraków: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego „Societas Vistulana”, 2019).

¹⁰ *Cmentarz Na Rossie w Wilnie – historia, sztuka, przyroda*, red. Anna S. CZYŻ, Bartłomiej GUTOWSKI (Warszawa-Kraków: Narodowy Instytut Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą POLONIKA; Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego „Societas Vistulana”, 2020). Książka otrzymała Nagrodę Rektora Uniwersytetu Warszawskiego dla najlepszej publikacji akademickiej w dziedzinie nauk społecznych i humanistycznych podczas

niec Podolski, a ich wyniki zostały ogłoszone drukiem¹¹. Powstały także karty architektoniczne pałaców i dworów (w Bilczach Żłoty, Dźwinogrodzie, Kołędzianach, Malejowcach, Podfilipiu, Sapohowie, Zawału)¹².

Poza dwoma przypomnianymi wyżej wiodącymi ośrodkami – krakowskim i stołecznym¹³, badania na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej podjęły kolejne instytuty naukowe i akademickie, a także organizacje i osoby prywatne. Pociągnęło to za sobą potrzebę integracji, dzielenia się doświadczeniem i wynikami badań, czemu służyć miały sympozja i konferencje organizowane już od początku lat 90. m.in. przez Stowarzyszenie Historyków Sztuki, PAN, KUL, UKSW i Uniwersytet w Białymstoku¹⁴. Próby koordynacji działań przekonały również o konieczności stosowania podczas prac terenowych określonych standardów i metodologii. Na to zapotrzebowanie w obszarze inwentaryzacji i badań sztuki sepulkralnej odpowiedzieli autorzy *Podręcznika do inwentaryzacji polskich cmentarzy i nagrobków poza granicami kraju*.

Anna Sylwia Czyż i Bartłomiej Gutowski pracują w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego. Już jako studenci Akademii Teologii Katolickiej (poprzedniczki UKSW) inicjowali i aktywnie uczestniczyli w wyjazdach

zabytkoznawczych na Litwę, Ukrainę i Białoruś, które z czasem (od 1999) przekształciły się w obozy inwentaryzatorskie i prace na polskich cmentarzach Podola i Tarnopolszczyzny (Ukraina) oraz wileńskiej Rosie. Anna S. Czyż specjalizuje się w badaniach sztuki Wielkiego Księstwa Litewskiego, jej związków z kulturą europejską, mecenateńskim rodów magnackich, zajmuje się także nowożytną sztuką sepulkralną. Bartłomiej Gutowski swoje zainteresowania naukowe skupia na współczesnej architekturze i plastyce oraz teorii sztuki, z uwzględnieniem historii portretu polskiego, architektury secesji i sztuki sepulkralnej. *Podręcznik do inwentaryzacji polskich cmentarzy i nagrobków poza granicami kraju* jest kolejnym już przygotowanym przez tych autorów opracowaniem metodologicznych podstaw pracy inwentaryzatorskiej. Poprzednią próbę ujednoczenia schematu i terminologii opisu form plastyki cmentarnej Czyż i Gutowski podjęli w 2008 r., publikując podręcznik *Nekropolie kresowe. Skrypt dla inwentaryzatorów zabytkowych cmentarzy dawnych Kresów Wschodnich*¹⁵. Jako podstawę przyjęli wówczas wytyczne ewidencji, dokumentacji i ochrony zabytkowych nekropolii wypracowane podczas pięciu zjazdów konserwatorskich w Halinie (w latach 1980–1984). Natomiast jako punkt wyjścia dla rozstrzygnięć terminologicznych wybrali skrypt

Targów Książki Akademickiej i Naukowej (2021). W roku 2021 podjęte zostały także prace inwentaryzacyjne na cmentarzach w Kijowie (na Bajkowym) i w Rydze.

¹¹ Margerita BRYNIARSKA, „Brzeżany – urbanistyka i architektura XIX i początku XX wieku”, *Artifex*, nr 2 (2001), s. 38–43; Margerita SZULIŃSKA, Jan SZULIŃSKI, Jarosław ZIELIŃSKI, *Skala nad Zbruczem. Dzieje – architektura – budownictwo* (Warszawa: Stowarzyszenie „Wspólnota Polska”, Ośrodek do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturowego Poza Granicami Kraju w Warszawie, 2003); Zbigniew BANIA, Marta WIRASZKA, *Kamieniec Podolski miasto-legenda. Zarys dziejów urbanistyki i architektury od czasów najdawniejszych do współczesności* (Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2001). Problematyce architektury i urbanistyki ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej poświęcone były także dysertacje doktorskie pracowników naukowych IHS UKSW pisane pod kierunkiem prof. Zbigniewa Bani: Anna S. Czyż, *Kościół Świętych Piotra i Pawła na Antokolu w Wilnie* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo, 2008); Marta WIRASZKA, *Rozwój przestrzenny i zabudowa miast guberni podolskiej w czasach Imperium Rosyjskiego* (Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2008).

¹² Karty przekazane do Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

¹³ W kontekście znaczenia ośrodka warszawskiego wspomnieć trzeba o działaniach konserwatorskich prowadzonych pod kierunkiem Janusza Smazy przez pracowników

i studentów Akademii Sztuk Pięknych; zob. Janusz SMAZA, „Polskie dziedzictwo kulturowe za granicą – ochrona i konserwacja”, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 1, red. Wojciech WALCZAK, Karol ŁOPATECKI (Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2010), s. 21–46.

¹⁴ Szczegółowo na ten temat zob. BETLEJ, „Badania nad dziedzictwem artystycznym ziem wschodnich Rzeczypospolitej”, s. 86. Już w listopadzie 2007 r. odbyła się zorganizowana przez IHS UKSW we współpracy z Oddziałem Warszawskim SHS konferencja robocza *Dawne Kresy Wschodnie Rzeczypospolitej. Problematyka badań inwentaryzacyjnych*. Do udziału zgłosili się przedstawiciele kilkunastu ośrodków z kraju i zagranicy, co potwierdziło ogromną potrzebę integracji środowiska inwentaryzatorów, badaczy i konserwatorów. Dwa lata później (2009) odbyło się pierwsze sympozjum *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, obecnie (w randze Międzynarodowego Kongresu) stanowiące najważniejsze cykliczne miejsce spotkań i platformę wymiany wiedzy.

¹⁵ Anna S. Czyż, Bartłomiej GUTOWSKI, *Nekropolie kresowe. Skrypt dla inwentaryzatorów zabytkowych cmentarzy dawnych Kresów Wschodnich* (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, 2008); EID., „Prace inwentaryzacyjne na cmentarzach Kresów Wschodnich – założenia metodologiczne”, *Ochrona Zabytków* 61, nr 1 (2008), s. 21–30.

Zbigniewa Bani i Andrzeja K. Olszewskiego *Klasyfikacja i typologia nagrobków*¹⁶, potwierdzając w ten sposób tradycję badań podstawowych i prac o charakterze metodologicznym prowadzonych przez historyków sztuki na UKSW. Obecny *Podręcznik* jest znacznie poszerzoną wersją skryptu wydanego w 2008 r. Wzbogacony został o aktualny stan badań¹⁷, a przede wszystkim o doświadczenie własne jego autorów, zdobywane przez ponad dwadzieścia lat podczas działań terenowych na wschodzie (Czyż i Gutowski organizowali, a następnie kierowali pracami zespołów studentów i absolwentów Instytutu Historii Sztuki UKSW), a także prac nad ogólnodostępnymi bazami danych zinwentaryzowanych nekropolii¹⁸. Potrzeba przekazywania wiedzy młodym adeptom inwentaryzatorstwa w naturalny sposób zaowocowała wypracowaniem efektywnych metod działania na cmentarzach, klarownych schematów opisu i właściwych zasad postępowania (tzw. kodeksu dobrych praktyk). Tą wiedzą autorzy *Podręcznika* postanowili hojnie podzielić się z czytelnikami.

Treść *Podręcznika* podzielona została w dwie części. Pierwsza dotyczy metody i terminologii opisu inwentaryzacyjnego obiektów. Należy przyznać, że opracowana została modelowo. Czytelnik najpierw zostaje wprowadzony w ogólne zasady opisu, następnie otrzymuje obszerny zestaw typów obiektów cmentarnych z różnorodnymi wariantami ich form (s. 17–54). Co niezwykle istotne, na każdym etapie lektury czytelnik odnajduje nie tylko fachową terminologię, lecz także świetne ilustracje (fotografie i rysunki w tekście, jak również na tablicach zamieszczonych na s. 74–117) oraz praktyczne propozycje zwięzłego opisu poszczególnych przypadków. *Podręcznik* obfituje w tego rodzaju praktyczne „ściągawki”, dzięki czemu wykracza daleko poza akademicką narrację i słownikową oszczędność, w zamian zyskując przystępność bez straty wagi merytorycznej. Warto zwrócić uwagę na znajdujący się w tej części książki rozdział poświęcony materiałom (naturalnym i syntetycznym) zawierający wskazówki ułatwiające ich identyfikację (s. 55–73). Te treści Autorzy konsultowali ze specjalistami z dziedziny geologii i materiałoznawstwa. Zwracali się też do konserwatorów, przyrodników, geodetów, a także profesjonalnych fotografów – znawców tematyki poruszonej w drugiej części *Podręcznika* zatytułowanej *Dobre praktyki* (s. 121–180). W tej partii tekstu

czytelnik odnajduje bogaty wachlarz porad dotyczących zarówno kwestii logistycznych (tak podstawowych, jak organizacja podróży, odnalezienie historycznych cmentarzy, dobór stroju i narzędzi do pracy), poprzez zakres i charakter prowadzonych działań, aż po kwestie prawne i etyczne związane z charakterem badanego obszaru. Autorzy wychodzą naprzeciw potrzebom inwentaryzatorów, od których wymaga się, by łączyli kompetencje historyka sztuki ze znajomością kontekstów historycznych, świadomością wymogów konserwatorskich, umiejętnością rozpoznania technologii i profesjonalizmem fotografa. I, co niezwykle istotne, przekazują informacje w sposób niezwykle jasny i logiczny, prowadząc czytelnika przez kolejne etapy wtajemniczenia.

Stworzenie jednolitego schematu opisu obiektów cmentarnych nie jest prostym zadaniem przede wszystkim dlatego, że inwentaryzacją nekropolii zajmują się badacze reprezentujący niejednokrotnie znacznie odległe dyscypliny (m.in. historię, historię sztuki, architekturę, konserwatorstwo, językoznawstwo). Posługują się więc odmiennymi narzędziami i metodologiami, inaczej definiują spodziewane efekty badań. Oprócz nich, do prac na cmentarzach włączają się różnorodne instytucje i osoby prywatne. Zarówno stopień profesjonalnego przygotowania poszczególnych uczestników, jak i motywacja podejmowanych przez nich działań są więc bardzo różnorodne. Autorzy *Podręcznika* – sami będąc historykami sztuki – podjęli więc próbę wypracowania wspólnych standardów z uwzględnieniem tej środowiskowej specyfiki. Jako punkt wyjścia przyjęli wytyczne NID i tzw. białe karty ewidencyjne zabytków ruchomych i nieruchomych. Jako przykład, a zarazem propozycję wzoru, przywołują schemat karty inwentaryzacyjnej nagrobka, opracowany w Instytucie Historii Sztuki UKSW, który jest podstawą budowanej od 2016 r. bazy zabytkowych nekropolii. Jednocześnie świadomi są konieczności dopuszczenia pewnej dozy dowolności i odstępstw, związanych z zakresem i charakterem badań prowadzonych w różnych ośrodkach.

Ujednolicenie zasad i języka inwentaryzacji nekropolii od wielu już lat było postulowane przez środowiska badaczy i praktyków. Potrzeba spójności stała się tym bardziej pilna w czasach Internetu i wymogu kompatybilności konstruowanych baz danych, pozwalającej na sprawne ich przeszukiwanie

¹⁶ Zbigniew BANIA, Andrzej K. OLSZEWSKI, *Klasyfikacja i typologia nagrobków* (Warszawa: Zarząd Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo-Ogrodowych, 1989). Autorzy powołują się również na opracowania Andrzeja Basisty, Andrzeja Nowakowskiego, Pawła Pencakowskiego, Jana Schuberta, Zdzisławy Tołłoczko, Marty Wiraszki

i Jana Dominikowskiego.

¹⁷ Autorzy przywołują literaturę przedmiotu w obszernej bibliografii (s. 181–186), a katalogowe opracowania polskich cmentarzy poza granicami kraju wskazują w przypisie 17 na s. 12.

¹⁸ <http://cmentarzetarnopolskie.uksw.edu.pl>

w oparciu o wspólne kryteria. Wydawca *Podręcznika*, Instytut POLONIKA, planuje tworzenie wspólnego repozytorium efektów prac dokumentacyjnych. Nekropolie polskie poza granicami kraju jako szczególna część dziedzictwa kulturowego Rzeczypospolitej stanowią znaczący element tego projektu. Reprezentują niezaprzeczalne wartości historyczne i artystyczne, jako miejsca pamięci zbiorowej i indywidualnej budzą silne emocje. Opuszczone, nie-rzadko zapomniane, stanowią świadectwo polskiej historii pilnie wymagające ochrony i zabezpieczenia. W tym kontekście *Podręcznik* Anny S. Czyż i Bartłomieja Gutowskiego jest pozycją użyteczną, pełniącą też rolę popularyzatorką i edukacyjną, uświadamiającą bogactwo polskiego dziedzictwa pozostającego poza granicami, budzącą zainteresowanie i podtrzymującą pamięć o zabytkach jako świadectwach historii.

Trudno jest wskazać braki lub choćby słabe strony *Podręcznika*. Wartościowo merytorycznie, napi-

sany dobrym piórem, czyta się lekko, a jego lektura dostarcza pożytecznej i oczekiwanej wiedzy praktycznej. Książka doskonale prezentuje się również edytorsko: uważnie zredagowana, przejrzysto skonstruowana, z dobrej jakości materiałem ilustracyjnym. Wszystkie te zalety zostały dostrzeżone, a książka wyróżniona w kategorii Publikacji Akademickiej w Dziedzinie Nauk Społecznych i Humanistycznych Targów Książki Akademickiej i Naukowej 2021. *Podręcznik* uznany też został za najlepszą książkę historyczną 2021 r. w plebiscycie organizowanym przez redakcje *Histmag.org* i *Granice.pl*. W związku z dużym zainteresowaniem czytelników, w 2022 r. ukazało się drugie, uzupełnione wydanie, a w druku znajduje się tłumaczenie książki na język ukraiński: *Підручник з інвентаризації кладовищ і надгробків Досвід та практичні поради польських інституцій*.

Bania, Zbigniew, i Andrzej K. Olszewski. *Klasyfikacja i typologia nagrobków*. Warszawa: Zarząd Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo-Ogrodowych, 1989.

Bania, Zbigniew, i Marta Wiraszka. *Kamieniec Podolski miasto-legenda. Zarys dziejów urbanistyki i architektury od czasów najdawniejszych do współczesności*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2001.

Betlej, Andrzej. "Badania nad dziedzictwem artystycznym ziem wschodnich Rzeczypospolitej (po r. 1945)." *Rocznik Historii Sztuki* 37 (2012): 83–91.

Bryniarska, Margerita. "Brzeżany – urbanistyka i architektura XIX i początku XX wieku." *Artifex*, nr 2 (2001): 38–43.

Cmentarz Na Rossie w Wilnie – historia, sztuka, przyroda, redakcja Anna S. Czyż, Bartłomiej Gutowski. Warszawa-Kraków: Narodowy Instytut Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą POLONIKA; Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego "Societas Vistulana", 2020.

Cmentarze dawnego powiatu buczackiego, redakcja Anna S. Czyż, Bartłomiej Gutowski. Warszawa: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Departament Dziedzictwa Kulturowego za Granicą i Strat Wojennych, 2017.

Cmentarze dawnego powiatu tarnopolskiego. Kaplice, grobowce i nagrobki z inskrypcjami zapisanymi w alfabecie łacińskim (1800–1945), redakcja Anna S. Czyż, Bartłomiej Gutowski, t. 1–2. Warszawa-Kraków: Fundacja Świętokrzyska Góry Historii, Instytut Historii Sztuki Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego; Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego "Societas Vistulana", 2019.

Cmentarze dawnego powiatu zaleszczyckiego. Kaplice, grobowce i nagrobki z inskrypcjami zapisanymi w alfabecie łacińskim (1790–1945), redakcja Anna S. Czyż, Bartłomiej Gutowski. Warszawa: Instytut Historii Sztuki Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Wydawnictwa Drugie, 2016.

Czyż, Anna S., i Bartłomiej Gutowski. "Prace inwentaryzacyjne na cmentarzach Kresów Wschodnich – założenia metodologiczne." *Ochrona Zabytków* 61, nr 1 (2008): 21–30.

Czyż, Anna S., Bartłomiej Gutowski, Agnieszka Skrodzka, Karolina Vyšata, i Anna Zdzieborska. *Cmentarze powiatu czortkowskiego*. Warszawa: Stowarzyszenie "Wspólnota Polska", Ośrodek do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju w Warszawie, 2008.

Czyż, Anna S., i Bartłomiej Gutowski. *Cmentarz miejski w Buczaczu*. Warszawa: Stowarzyszenie "Wspólnota Polska", Ośrodek do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju w Warszawie, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Departament Dziedzictwa Narodowego, 2009.

Czyż, Anna S., i Bartłomiej Gutowski. *Nekropolie kresowe. Skrypt dla inwentaryzatorów zabytkowych cmentarzy dawnych Kresów Wschodnich*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, 2008.

Czyż, Anna S., Bartłomiej Gutowski, i Piotr Janowczyk. *Cmentarze powiatu borszczowskiego*. Warszawa: Stowarzyszenie "Wspólnota Polska", Ośrodek do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju w Warszawie, 2004.

Czyż, Anna S. *Kościół Świętych Piotra i Pawła na Antokolu w Wilnie*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo, 2008.

Kowalczyk, Jerzy. "Badania Instytutu Sztuki PAN nad sztuką ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Ostatnie dziesięć lat współpracy międzynarodowej." *Biuletyn Historii Sztuki* 61, nr 1-2 (1999): 243–258.

Smaza, Janusz. "Polskie dziedzictwo kulturowe za granicą – ochrona i konserwacja." W *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 1, red. Wojciech Walczak, Karol Łopatecki, 21–46. Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2010.

Szulińska, Margerita, Jan Szuliński, i Jarosław Zieliński. *Skala nad Zbruczem. Dzieje – architektura – budownictwo*. Warszawa: Stowarzyszenie "Wspólnota Polska", Ośrodek do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturowego Poza Granicami Kraju w Warszawie, 2003.

Wiraszka, Marta. *Rozwój przestrzenny i zabudowa miast guberni podolskiej w czasach Imperium Rosyjskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2008.

